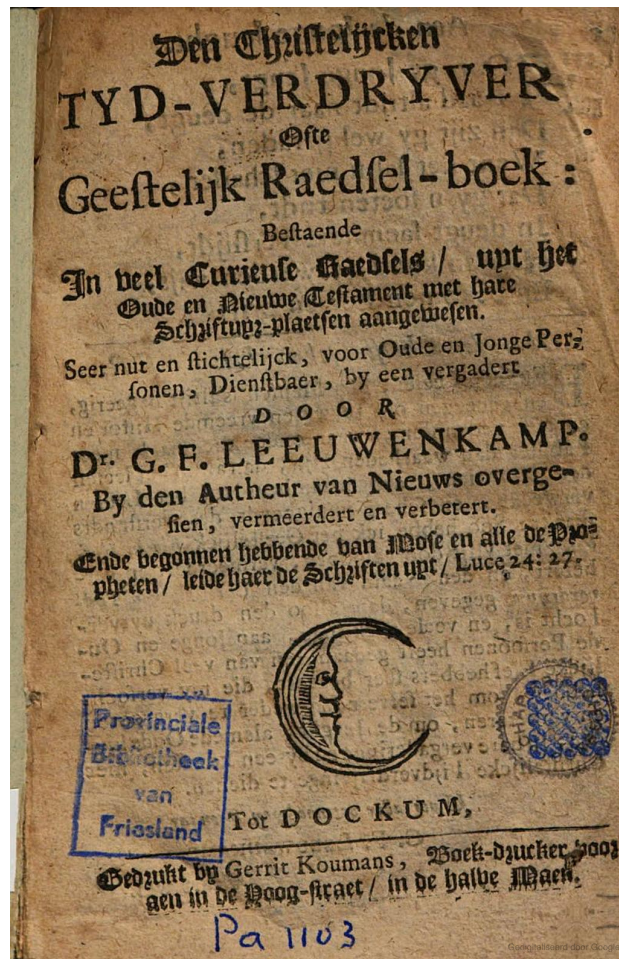

Kleyne Bloem-hofje
ofte Schriftuurlijck Raetsel-boeckje
en
Den Christelycken Tyd-verdryver
ofte Geestelijck Raedsel-boek

1. Inleiding...2
2. Bibliografie & literatuur...7
3. Schriftuurlijke raadsels...14

Kleyne Bloem-hofje ofte Schriftuurlijk Raetsel-boeckje **en** **Den Christelycken Tyd-verdryver ofte Geestelijk Raetsel-boek**

Naast boekjes met raadsels voor vermaak, zoals het *Clucht boecxken*, die sinds het midden van de 16e eeuw het licht zagen, verschenen er ook boekjes met zogenoemde schriftuurlijke of religieuze raadsels. Enerzijds sluiten deze aan bij catechismussen, waarin godsdienstige kennis met betrekking tot de bijbel en de geloofsleer werd overgebracht in de vorm van vraag en antwoord (eventueel voorzien van een vindplaats in de bijbel); anderzijds bevatten ze ook spitsvondige vragen over bijbelse curiosa afkomstig uit de kloostertraditie, die sinds de vroege middeleeuwen in verschillende handschriften zijn overgeleverd, en naar de titel van een aantal hiervan als *Joca Monachorum* ('mopjes van monniken') worden aangeduid. Zo werd in de schriftuurlijke raetselboekjes toch het leerzame met het aangename gecombineerd.

Lusthof

In 1679 verschijnt de *Lusthof der goddelyke historien, of den christelijken tijdverdrijver*, een lijvig boek om bijbelkennis op te doen door middel van vraag en antwoord. Het is een vertaling van het Duitstalige *Christlicher zeituertreiber, oder Geistlich Retzelbuch* van de hand van Michael Sachs, een werk dat met zijn thematische indeling en quizachtige vragen bijzonder populair was. Het werk verscheen voor het eerst in 1593 (eerste deel) en 1597 (tweede deel) en werd meer dan twintig maal herdrukt. De Nederlandstalige *Lusthof* is vijfmaal herdrukt, voor het laatst in 1772.

Bloem-hofje

Kort na de publicatie van de *Lusthof* verschijnt er in 1683 een kleine, eenvoudige uitgave getiteld *Kleyne bloem-hofje ofte schriftuurlijk raetsel-boeckje*, met 66 raadsels en vragen die grotendeels zijn gebaseerd op de *Lusthof*. Van deze eerste uitgave is één exemplaar bekend, dat wordt bewaard in de bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam (signatuur: VU: XI.06658:4). Het *Kleyne bloem-hofje* werd verschillende malen herdrukt; er zijn voor zover bekend vijf exemplaren bewaard gebleven, waarvan het jongste uit 1775 is.

Het boekje opent met een vraag naar gods grootheid:

Raedt. Wiens Ouderdom en kan niet uytgereken (lees: *uytgerekend*) worden?

Antw. Godt, Job 36. vers 26. Godt is groot,
en wy begrijpen met geen Ondersoekinghe van 't getal zijnder Jaren. (= *Lusthof* I, 14)

De vragen hebben vooral betrekking op de bekendere bijbelse verhalen en personages, zoals Adam en Eva, of op wonderbaarlijke gebeurtenissen, zoals Jonas in de walvis, aan wie twee vragen zijn gewijd, of de sprekende ezel van Bileam, waaraan er drie zijn gewijd. Veel vragen worden gesteld in de vorm van superlatieven, en de meeste zijn voorzien van een bijbelvers, dat overigens niet altijd klopt.

Raedt. Wie heeft in korten tyd de alderwonderbaerlykste Scheepvaart gedaan?

Antw. Jonas, doen hy drie dagen en drie nagten in den buyck des walvis was besloten,
wyd en breed in 't Meyr heeft omgezwoomme, Jonas 2: 3. (= *Lusthof* I, 181)

Raedt. Wie is de eerste Smit geweest?

Antw. Tubal Kain de zoone Lamegs, Gen. 4: 22. (= *Lusthof* II, 298)

Ondanks de serieuze strekking doen sommige vragen toch aan schertsvragen denken:

R. Wie heeft de eerste rok of 't eerste kleet gemaekt

A. God de Heer self want so schryft Moses Gen. 3 21
en God maekte Adam en zijn Wijf rocke van vel. (= *Lusthof* II, 295)

Raedt. Wie is de konstighste Beeldt snyder gheweest?

Antw. Godt de Heere, want hy heeft uyt een Rib, het alderschoonste Vrouwe Beeldt gemaekt,
welckers ghelijcke nergens op de werelt is te vinden geweest, Genes. 2: 22. (= *Lusthof* I, 24)

Een aantal vragen uit het *Kleyne bloem-hofje* berust op spitsvondigheden uit de kloostertraditie zoals overgeleverd in handschriften van de *Joca Monachorum*, of vragen die daarop voortborduurden:

Raedt. Wat Mensche is niet in de werelt gebooren geweest, en heefter nochtans in geleeft?

Antw. Adam, de eerste Mensche is gemaekt, en niet gebooren. (= *Lusthof* I, 101)

Raedt. Wat Vrouwe is Ongebooren gestorven?

Antw. Eva, want die is niet ghebooren, maer van Adams Ribbe geschapen, en eyndelijck gestorven, Genes. 2. (= *Lusthof*I, 126)

Raedt. Welkers Vrouwe is gebooren, en niet gestorven, noch begraven?

Antw. Loths Huysvrouw, want die is verandert in een Soutsteen, Genes. 19: 26. (= *Lusthof*I, 127)

Enkele vragen in het *Kleyne bloem-hoffe* zijn niet afkomstig uit de *Lusthof*, zoals het onderstaande raadselgedichtje over de ezel van Bileam, dat in ongeveer dezelfde vorm bekend is uit verschillende 16e- en 17e-eeuwse bronnen:

Raedt. Die niet en spreekt als door Godts Geest,
en niet en sondicht in 't minst en meest,
de Vraegh is midts desen,
of die wel Zaligh kan wesen?

Antw. Neen, want 't was Bileams Ezel

De vraag over Joseph van Arimathea, die ook al was opgenomen in het *Clucht boecxken*, wordt in het *Kleyne bloem-hoffe* in meer mystieke bewoordingen uitgedrukt:

Raed. De Salige bad de Onzalige om de Saligheyt, en de Onzalige gaf de Zaligheit.

Ant. Joseph van Arimathea, bad aen Pilatus om 't Lighaem van Christus, ende Pilatus gaf hem het Lighaem van Christus, Math. 27.

De oudere drukken van het *Kleyne bloem-hoffe* (1683 en 1712) bevatten een vraag over Simon de hogepriester uit het boek der Makkabeeën die in latere drukken is vervangen door eenzelfde vraag over Joseph van Arimathea, wellicht omdat het boek der Makkabeeën wel deel uitmaakt van de bijbel in de katholieke traditie maar als apocrief werd beschouwd in de protestantse traditie.

Raedt. Wat mensch heeft het heerlijkste Grafsteen laten maken?

Antw. Symon de Hooge Priester tot Jerusalem, want die liet tot Moden een hoogh Graft van van gehouwen Steenen maken seer Kostelijck, 1 Mach. 13: 25. (= *Lusthof*II, 246)

raad Wat mensch heeft het heerlykste Grafsteen laten maken?

ant. Joseph van Arimathea tot Jerusalem want die liet een zeer kostelyk Graf maken van uytgehouden steen, Matth. 27: 60.

Van het *Kleyne bloem-hoffe* verscheen ook een uitgave op nog kleiner formaat, het *Bloem-hoffe, of het stigtelijk raatsel-boekje*, dat 55 raadsels bevat. De bewoordingen zijn nagenoeg hetzelfde, alleen is het raadsel over Joseph nu in dichtvorm gegoten: dit raadselgedicht komt ook al voor in Mersch' raadselboek uit 1593. Dit *Bloem-hoffe* sluit overigens af met een wereldlijk raadsel over de tong en een *christelyke bedenkinge om gerustig te sterven*.

raad. Wie is 't die voor 't nagt-gesigt verkleent is,
en de hoogste verkoren,
wiens doodt beweent is
drie-en negentig jaar te voren?

antw. Joseph

Dokkumse Tyd-verdryver

In het eerste decennium van de 18e eeuw verscheen er in Dokkum een bewerking van het *Geestelijck Bloem Hofken*, zoals het voorbericht gericht aan de *christelijcken leeser* vermeldt, waarin het aantal vragen en raadsels werd uitgebreid tot 130. Het boekje opent en besluit met een aansporing tot deugdzaamheid aan de *jonge jeught*, en als toegift volgt er nog een lied op de wijze van de *Tien geboden*, waarvan de tekst verder onbekend is. De titel *Den christelijcken tyd-verdryver ofte geestelijck raedsel-boek*, lijkt rechtstreeks te zijn ontleend aan de Duitse titel die ten grondslag ligt aan de *Lusthof*. Van dit boekje is slechts één exemplaar bekend, dat wordt bewaard in de bibliotheek van Tresoar (signatuur: Pa 1103). Als bewerker wordt Dr. G. F. Leeuwenkamp opgevoerd, over wie niets naders bekend is. Hij sluit het boek af met een motto dat de beginletters uit zijn naam bevat: *Gods, Freed': Leert, Kennen*.

Interessant is dat deze bewerker naast de vragen uit het *Bloem-hoffe* verschillende raadsels met bijbelse thema's introduceerde die al langer in omloop waren, zoals het onderstaande raadselgedicht, dat is overgeleverd sinds de middeleeuwen in verschillende handschriften, maar dan telkens zonder oplossing:

Raad. Mijn Vader won mijn te voeren,
Eer hy self was gewonnen of gebooren,
mijn Moeder ick segh u op dit pas,
droegh mijn eer sy selfs gedragen was,
Noch weet ick hoemen 't verdroegh,
doen men de sesde part van de Wereld versloegh,
noch ben ick de selfde Man,
die mijn Groot-moeder de Maeghdom nam?

Antw. De drie eerste vragen, is Cain, zijnde de eerste Soone van Adam, Adam en was niet gebooren, maar gemaect, hy was oock niet gewonnen, want hy heeft geen Vader gehad, Eva, en was niet gedragen: want sy en hadde geen Moeder gehad. Als Cain zijn Broeder Abel doot sloegh waren daar geen meer, dan ses Menschen in de Werelt, waar in doen de Werelt bestond, Abel is de eerste geweest, die in de buyck der Aarden is ingegaan, welck zijn Groot-Moeder was, Genesis 4.

Het raadsel over Lazarus is bekend uit de *Joca Monachorum*, maar Leeuwenkamp weet nog veel meer personen op te noemen die tweemaal gestorven zijn.

Raad. Wien is tweemaal gestorven en begraven?

Antw. Lazarus: die de Heere Christus van den Dooden opwekten, naer dat hy drie dagen in het Graf gelegen hadde.

Raad. Wat Menschen zijn Twee-maal gestorven, ende eens begraven?

Antw. De Weduwen Soone van Zarephta, dien Elias van den Doodt opwekten, 1 Regum 18: 21, en 22, Den Soone van de Sunamatische Vrouwe, die Eliza van den Doodt opgewekt heeft, 2 Regum 4: 24, en 25. Der Weduwen Soone die by Nain uytgedragen wiert, ende het Dochterken van Jairus, welcke beyde Christus van den Doodt heeft opgewekt, Luce 8: 24, en 25. Insgelijcx Tabitha of Dorcas, die Petrus van den Dood heeft opgewekt, Actor. 92 vers 40. En Eutichus, die uyt een Venster Dood gevallen zijnde, van Paulus opgewekt wierde, Actorum 2: 10, 11, en 12. Dese alle zijn tweemaal gestorven, en eenmaal begraven.

De onderstaande spitsvondigheid omtrent het doopwater wordt al genoemd in een handschrift uit de 16e eeuw:

Raad. Wanneer heeft het Water op het hoogste geweest?

Antw. Doen Christus van Joannes gedoopt wierde, Matth. 3: 15.

Twee rijmende raadsels die ook al sinds de 16e eeuw in het Nederlands werden overgeleverd, hebben een veel oudere geschiedenis: het eerste is bekend uit de middeleeuwse rabbijnse literatuur, het tweede uit de laat-Byzantijnse (11e eeuw).

Raad. Het Graf dat At,
die daer in sat die Badt,
het graf dat leefde,
die daer in sat die beefde?

Antw. Den Walvisch At, en Jonas Badt, den Walvisch leefde, en Jonas beefde, Jona 2.

Raad. Het was eenen houten Sleutel sterck
een water-slodt een wonder werck,
de Jagers quamen heel in Ly
en die gejaagt wierden gants vry, en bly.

Antw. Als Godt de kindren Israëls door het Roode Meyr leyde, en van Pharao vervolgt wierden, Exodi 14:21.

Eveneens bekend uit de middeleeuwse rabbijnse literatuur en wijdverspreid (het is ook opgenomen onder de raadsels in het *Exeter Book* uit de 10e eeuw) was het bijbelse raadsel over de incest van Lot met zijn dochters:

Raad. Mijn Vader was ook mijn Groot-Vader, mijn Moeder was oock mijn Suster, mijn Suster was oock mijn Moeders Suster, en oock mijn Moeye, mijn Broeder was oock mijn Moeders Broeder, en mijn Oom.

Antw. Loth besliep beyde sijn Dochters, en genereerde by yder een Zoon, Moab en Ammon, Genesis 19.

Het navolgende raadsel was bijzonder populair: het is bekend in het Duits sinds de 15e eeuw, in het Nederlands sinds de 16e eeuw, en duikt ook op bij verschillende 17e-eeuwse schrijvers zoals Poirters, Van Huls, Bruno en Jonker. Het verband tussen dit raadsel en de bijbelaanduiding is niet duidelijk.

Raad. Wat ick u vrage,
Een Boer siet het alle dage,
Een Koning het seldom siet,
maar Godt nimmer niet?

Antw. Een Boer siet zijns gelijcken al den dagh,
Een Koningh als het hem gebeuren magh,
maar Godt de Heer
nimmermeer, Daniel 4.

Afgezien van deze traditionele, rijmende raadsels heeft de auteur ook zelf vragen rijmend gemaakt met bemoedigende aansporingen zoals *dan Studenten kloecke venten*, of *noch sonder schromen*, of *dan met verstandt*.

Raad. Noch op dit Pas, wien de eerste Schipper was?

Antw. Noach, Genesis 7: 7.

Dan noch Studenten kloeck van Geest,
waar is d' eerste Academie geweest?

Antw. Aan den Toorn tot Babel, want daar wierden alle spraken en talen, in 't kort geleert, Genesis 11.

De *Christelijcken tyd-verdryver* bevat nog een klein aantal raadselgedichten waarvan de herkomst niet duidelijk is; misschien zijn ze van de hand van Leeuwenkamp zelf.

Raad. Een Boer was in 't Veldt,
hy sagh des Vyandts hoopen,
af-komen met geweldt,
om te Plunderen en Stroopen,
doen daght die Ruuwen quandt,
dit sal ick u verleeren,
nam een stock in zijn handt,
gink haer daer meede te keeren,
ses hondert Velden hy neere,
die Doodt vielen in het Zandt,
dit is nu mijn begeere,
Raad Wien was desen quandt?

Antw. Samger, een Boeren Soon, die versloegh ses Hondert Philistijnen, met eenen Ossen Stok, Judicum 3: 31.

Uytgekipte Raadzeltjes

In de herbewerking van de *Christelijke tijdverdrijver*, waarvan zo'n twintig uitgaven bekend zijn die dateren van 1738 tot 1870, is het aantal vragen weer gereduceerd tot 90 *uytgekipte*, *curieuze* of *uitgezochte* raadsels. De titel varieert: aanvankelijk luidde deze *Christelijke tijdverdrijver of geestelijk raadselboek*, en naderhand, doorgaans bij de Amsterdamse uitgaven, werd deze ook omgedraaid tot *Geestelijk raadselboek of christelijke tijdverdrijver*. De inleiding is, zij het in verkorte vorm, behouden, evenals de aansporing aan het einde. Er is wel een ander lied als toegift opgenomen, namelijk de psalm *O Jesu die zo geerne naderd* van de hand van de 17e-eeuwse predikant Willem Sluiter, wiens werk populair was in de 18e eeuw.

De naam van de bewerker, Leeuwenkamp, is in deze latere drukken gereduceerd tot zijn initialen op het titelblad en de voornamen voluit onder de inleiding: *Gerrit Fredrik* of later ook *Gerrit Frederik*, en soms afgekort tot *Gerrit Fredr.* of *Gerrit Frede*. In sommige drukken worden ook de initialen niet vermeld op het titelblad, of verkeerd, als C. F. (na 1791) of als G. P. (na 1835). Deze laatste vorm heeft aanleiding gegeven tot de veronderstelling dat de literator Gerrit Paape (1752-1803) de bewerker zou zijn, maar dit ligt niet heel erg voor de hand, aangezien het raadselboekje al ouder is en ook nauwelijks is veranderd, en de initialen als drukfout kunnen worden verklaard.

In het exemplaar uit 1809 dat wordt bewaard in de Stadsbibliotheek van Haarlem (thans onderdeel van het Noord-Hollands Archief), zijn met pen correcties geschreven bij de vindplaatsen in de bijbel.

De *Christelijke tijdverdrijver* was blijkens zijn drukgeschiedenis lang populair. Een lezer van het tijdschrift *De Navorscher* (1857: 379) bericht dat "het *Geestelijk Raadselboek* nog in massa wordt verkocht, door ambulante bedelaars ten platten lande van *Overijssel*, *Drenthe*, *Friesland* en *Groningen*. Deze en meer dergelijke curieuze boekje worden *per riem* afgeleverd, door de Wed. P. de Lange te *Deventer*; ieder Boekverkooper kan u een volledig stel dergelijke volkslectuur voor een bagatel bezorgen." Blijkens een advertentie van de uitgever Holst kostte dit *Geestelijk raadselboek* rond 1850 slechts 5 cent. Maar niet iedereen waardeerde het boekje nog. Zo verzucht een andere lezer in dezelfde *Navorscher* (1857: 264): "Gelukkig dat er tegenwoordig, althans zoo verre ik weet, zulke boekjes niet meer bestaan." Er zijn geen drukken bekend van na 1870.

Toegift: Godsdienstige grappen

Hoewel sommige vragen en raadsels (nu) komisch aandoen, zijn de meeste wellicht niet oneerbiedig bedoeld. Uiteindelijk wordt er toch telkens verwezen naar een vindplaats in de bijbel.

Schertsvragen rond bijbelse thema's worden wel aangetroffen, maar niet in de schriftuurlijke raadselboekjes. De vroegste voorbeelden zijn afkomstig uit een 16e-eeuws handschrift uit de zuidelijke Nederlanden (het betreft het handschrift Ms. II 119 uit de Koninklijke Bibliotheek in Brussel, zie Mone 1838 en Braekman 1986). Helaas is het deel van dit handschrift waarin de raadsels stonden, zoekgeraakt. Er is mogelijk wel een 18e-eeuwse kopie bewaard gebleven (zie de aantekening in de BNM-I).

Ook verschijnen er enkele schertsvragen, naast schriftuurlijke vragen, in Gentse almanakken uit het einde van de 17e en begin van de 18e eeuw.

Een aantal godsdienstige schertsvragen is bekend uit een 16e-eeuws handschrift uit de zuidelijke Nederlanden.

Welk is het langste woort van de schrifture?

R. Alleluja, hetselve is dry ellen (LLL) lang.

Waerom heeft Adam in den appel gebeten?

R. Om dat hi geen mes hadde om te snyden.

Wanneer heeft het wijdwater de meeste craght?

R. Als het bevrosen is.

Waermede is den tooren van s. Donaes gedeckt?

R. Nieversmede, andersindts soude men hem niet sien.

Voorbeelden van schertsvragen uit almanakken zijn:

Nederlantschen hemel-meter 1698 (september):

Wie steelt meest ontelbaer goet,

Die nochtans geen sond' en doet?

Godt Almachtigh die steelt al de Appelen ende Peeren die met nun stelen aende boomen hanghen.

Nederlantschen hemel-meter 1725 (oktober):

GERAEDTSEL.

Godt Schepten Adam een groot man,

Seght ons hier eens de reden van.

ANTWOORDE. Godt heeft Adam eenen volkomen man geschapen, en niet een kleyn Kindt, om dat hy geen moeder hadde om hem te vaegen, want eenen man kan dat selver doen, daer een kleyn kindt in alles noodigh heeft eens anders hulpe.

Deze laatste almanak geeft ook een raadsel op dat refereert aan een middeleeuwse traditie dat Cain zijn broer Abel doodsloug met het kaakbeen van een ezel. De bijbel laat zich hier niet over uit, en noemt enkel Samson die de Filistijnen met het kaakbeen van een ezel versloeg.

Nederlantschen hemel-meter 1725 (oktober):

GERAEDTSEL.

Seght eens Leser op dit cas,

Wie den eersten Dooden was?

ANTWOORDE. Eenen Ezel, want volgens de Schriftuere Abel heeft synen Broeder Cain met het kaecksbeen van eenen Ezel dootd geslaghen vervolgens den Ezel moest eerst dootd zyn.

Bibliografie

Schriftuurlijke raadsels

A: Bloemhofje 1683-1775

KLEYN BLOEM-HOFJE, ofte Schriftuurlijk RAETSEL-BOECKJE, Inhoudende vele Schriftuurlijke Raetselen, uyt 't Oude ende Nieuwe Testament. 't Amsterdam, Gedruckt voor de Liefhebbers. 1683.

VU Amsterdam: XI.06658:4 (online beschikbaar)
(defectief gedigitaliseerd door Google)

Kleyne Bloem-Hofje, Ofte Schriftuurlijk Raetsel-Boekje: Inhoudende vele ... Raetselen uijt 't Oude ende Nieuwe Testament. Den vierden Druck, van nienws oberzien, verbeterd en vermeerderd [sic]. Tot Rotterdam. By Francoys Hartnol, Boeckdrukker in de Bagijnestraet ..., 1699.

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt,
Franckesche Stiftungen: 183 A 11: 2

Het Nieuw Geestelyk BLOMHOFJE, Ofte Schriftuurlyk RAATSEL-BOEKJE. Inhoudende veele Schriftuurlyke Raetselen, uyt het Oude en Nieuwe Testament. Op Nieuws vermeerderd en verbeterd. t'Amsterdam, gedrukt by HENDRIK van MONNEM, Boekdrukker in de Palm-straat. [ca. 1712, gezien het adres van de drukker]

UB Leiden: BKNOOG 381: 3 (online beschikbaar)

Het Nieuw Geestelyke BLOEM-HOFJE, Ofte Schriftuurlyk RAADZEL-BOEKJE. Inhoudende veele Schriftuurlyke Raadselen, uyt 't Oude en Nieuwe Testament. *Op Nieuws vermeerderd en verbeterd. Dezen laatste Druk van fouten gezuivert.* T'AMSTERDAM, By HENDRIK REINDERS, Boekdrukker en Boekverkooper in de korte Tuinstraat, by de Angelierstraat. [drukker werkzaam tussen 1751-1761]

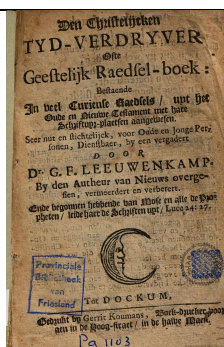
UB Leiden: BKNOOG 381: 2 (online beschikbaar)

HET NIEUWE GEESTELYKE BLOEM-HOFJE, Ofte Schriftuurlyk RAADSEL-BOEKJE, Inhoudende veele Schriftuurlyke Raadselen, uit 't Oude en Nieuwe Testament. Op Nieuws Vermeerderd en Verbeeterd. Door een Liefhebber der Waarheid. t'AMSTELDAM, By BARENT KOENE, Boekdrukker, op de Lindegracht, 1775.

KB: KW 1072 G 24 (online beschikbaar)

B: Dokkumse tijdverrijver 1700-1713

Den Christelijcken TYD-VERDRYVER Ofte Geestelijk Raedsel-boek: Bestaende In veel Curieuse Raedsels, uyt het Oude en Nieuwe Testament met hare Schriftuyr-plaetsen aangewezen. Seer nut en stichtelijk, voor Oude en Jonge Personen, Dienstbaer, by een vergadert DOOR D^r. G. F. LEEUWENKAMP. By den Autheur van Nieuws overgesien, vermeerderd en verbeterd. Ende begonnen hebbende van Mose en alle de Propheten, leide haer de Schriften uyt, Luce 24: 27. Tot DOCKUM, Gedrukt by Gerrit Koumans, Boek-drucker voor aen in de Hoog-straet, in de halve Maen. [drukker woonachtig te Dokkum ca. 1700-1713]

Tresoar: Pa 1103 (online beschikbaar)

<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Renaissance/ChristelijckeTydverdriyver1710ca.html>

C: Christelijken tijdverrijvers en Geestelijke raedselboeken 1738-1870

Den Christelijken tijd-verrijver, ofte geestelijk raedzel-boekjen: bestaende in 90 curieuze raadzeltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met haar Schriftuurplaetsen aangewezen. 1738

UB Utrecht: 233 H 34 (defectief)

Schotel, *Volksboeken* II 1874: 172 noemt een uitgave uit 1739, verkocht door boekverkoper S. J. Baalde te Amsterdam.

DEN Christelijcken Tijd-verrijver, OFTE Geestelijk Raadzel-Boek: Bestaende in t'Negentig uytgekipte Schriftuurlijke Raadzeltjes uyt het Oude ende Nieuwe Testament, met haare Schriftuur-plaatzen aangewezen. Zeer stigtelijk by een verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke Persoonen zeer nut en dienstbaar. *Vermeerderd en Verbeterd door G. F.* Tot AMSTERDAM, Bij JOANNES KANNEWET, Boekverkooper in de Nes, in de Gekroonde Jugte Bybel. 1752.

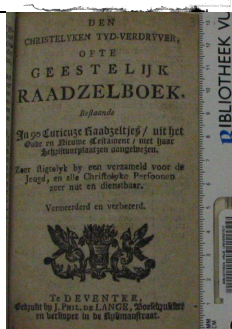
UB Leiden: BKNOOG 332 (online beschikbaar)

KB: KW 26 B 31 (online beschikbaar)

DEN Christelijcken Tijd-Verrijver, OFTE Geestelijk Raadzel-Boek: Bestaende in t'Negentig uytgekipte Schriftuurlijke Raadzeltjes uyt het Oude ende Nieuwe Testament, met haar Schriftuur-plaatzen aangewezen. Zeer stigtelijk by een verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke Persoonen zeer nut en dienstbaar. *Vermeerderd en Verbeterd door G. F.* Tot AMSTERDAM, Bij JOANNES KANNEWET, Boekverkooper in de Nes over de Brakke-grond, in de Gekroonde Jugte Bybel. [mogelijk iets vroeger dan de voorgaande druk, gezien het adres?]

UB Leiden: 1201 G 2: 10 (online beschikbaar)

DEN CHRISTELIJKEN TYD-VERDRYVER, OFTE GEESTELIJK RAADZELBOEK, *bestaende* In 90 Curieuze Raadzeltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met haar Schriftuurplaetzen aangewezen. Zeer stigtelijk by een verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke Persoonen zeer nut en dienstbaar. *Vermeerderd en verbeterd.* Te DEVENTER, Gedrukt bij J. PHIL. DE LANGE, Boekdrukker en verkoper in de Rykmanstraat. [laatste decennium 18e eeuw]

VU Amsterdam: XP.06582.

DEN Christelijken Tijd-Verdrijver, OFTE GEESTELIJK RAADZELBOEK. *Bestaande In 90 Curieuze Raadzeltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met haar Schriftuurplaatsen aangewezen.* Zeer stigtelijk by een verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke personen zeer nut en dienstbaar. Vermeerderd en verbeterd door C. F. Te DEVENTER, Gedrukt bij J. H. DE LANGE, Boekdrukker aan den Brink, 1809.

SB Haarlem: OK2 Tij (online beschikbaar)

DEN Christelijken Tijd-Verdrijver, OFTE GEESTELIJK RAADZELBOEK. *Bestaande In 90 Curieuze Raadzeltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met haar Schriftuurplaatsen aangewezen.* Zeer stigtelijk by een verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke personen zeer nut en dienstbaar. Vermeerderd en verbeterd door C. F. Te DEVENTER, Gedrukt bij J. H. DE LANGE, Boekdrukker aan den Brink, 1811.

SAB Deventer: DI XIX 743 (online beschikbaar)

DEN CHRISTELIJKEN TIJD-VERDRIJVER, OF GEESTELIJK RAADSELBOEK. *BESTAANDE in 90 Curieuze Raadseltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met de Schriftuurplaatsen aangewezen.* Zeer stichtelijk bijeen verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke personen zeer nut en dienstbaar. Vermeerderd en verbeterd door C. F. TE DEVENTER, Gedrukt bij J. H. DE LANGE, Boekdrukker aan den Brink. [1e kwart 19e eeuw]

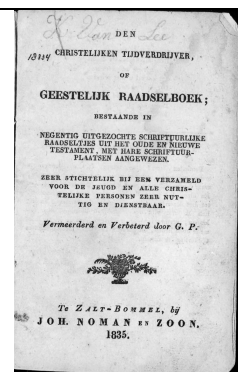
SAB Deventer: DI XIX 261 (online beschikbaar)

De christelyke tyd-verdrijver of Geestelyk raadselboek: bestaande in negentig uitgekipte schriftuurlyke raadseltjes uit het Oude en Nieuwe Testament met de Schriftuurplaatzen aangewezen: byeen verzameld voor de jeugd, en alle Christelyke personen, tot nut en vermaak. Nieuwe en verbeterden druk. Amsterdam. B. Koene, 1824.

University of Calgary: GV1507.B5 C46 1824 STR

De christelijke tijdverdrijver, of geestelijk raadselboek bestaande in 90 Curieuze Raadseltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met derzelve Schriftuurplaatsen aangewezen: zeer stichtelijk bijeen verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke personen zeer nut en dienstbaar. Te Groningen: bij N. C. van der Veer, 183X

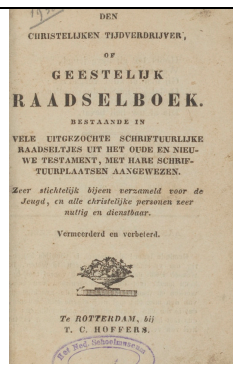
TU Kampen: br 1835

DEN CHRISTELIJKEN TIJDVERDRIJVER, OF GEESTELIJK RAADSELBOEK; *BESTAANDE IN NEGENTIG UITGEZOCHTE SCHRIFTUURLIJKE RAADSELTJES UIT HET OUDE EN NIEUWE TESTAMENT, MET HARE SCHRIFTUURPLAATSEN AANGEWEEZEN. ZEER STICHTELIJK BIJ EEN VERZAMELD VOOR DE JEUGD EN ALLE CHRISTELIJKE PERSONEN ZEER NUTTIG EN DIENSTBAAR.* Vermeerderd en Verbeterd door G. P. Te ZALT-BOMMEL, bij JOH. NOMAN EN ZOON. 1835.

UB Leiden: BKNOOG 334 (online beschikbaar)

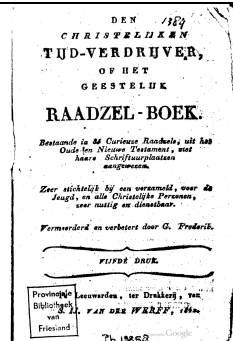
UB Amsterdam: OTM: O 06-8780

DEN CHRISTELIJKEN TIJDVERDRIJVER, OF GEESTELIJK RAADSELBOEK. BESTAANDE IN VELE UITGEZOCHTE SCHRIFTUURLIJKE RAADSELTJES, UIT HET OUDE EN NIEUWE TESTAMENT, MET HARE SCHRIFTUURPLAATSEN AANGEWEEZEN. *Zeer stichtelijk bijeen verzameld voor de Jeugd, en alle christelijke personen zeer nuttig en dienstbaar.* Vermeerderd en verbeterd. Te ROTTERDAM, bij T. C. HOFFERS. [1e helft 19e eeuw]

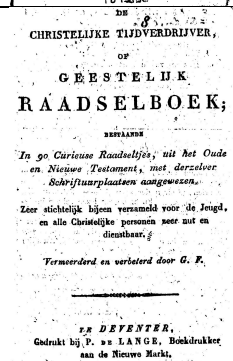
UB Amsterdam: UBM: Obr. 10069 (online beschikbaar)
(Collectie Nederlandsch Schoolmuseum)

University of Calgary: GV1507.B5 C47 1800Z STR

DEN CHRISTELIJKEN TIJD-VERDRIJVER, OF HET GEESTELIJK RAADZEL-BOEK. *Bestaande in 85 Curieuze Raadzels, uit het Oude en Nieuwe Testament, met haare Schriftuurplaatsen aangewezen. Zeer stichtelijk bij een verzameld, voor de Jeugd, en alle Christelijke Perzonen, zeer nuttig en dienstbaar.* Vermeerderd en verbeterd door G. Frederik. VIJFDE DRUK. Te Leeuwarden, ter Drukkerij van S. IJ. VAN DER WERFF, 1842.

Thresoar: Pb 13858 (online beschikbaar)

DE CHRISTELIJKE TIJDVERDRIJVER OF GEESTELIJK RAADSELBOEK; BESTAANDE *In 90 Curieuze Raadseltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met derzelve Schriftuurplaatsen aangewezen.* Zeer stichtelijk bijeen verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke personen zeer nut en dienstbaar. *Vermeerderd en verbeterd door G. F. TE DEVENTER,* Gedrukt bij P. DE LANGE, Boekdrukker aan de Nieuwe Markt. [rond 1840]

UB Utrecht: 285 B 12 (online beschikbaar)

SAB Deventer: DI XIX 296 (online beschikbaar)

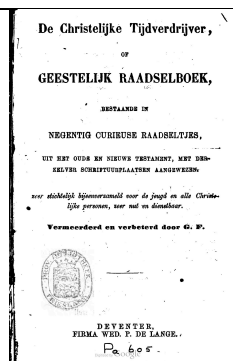

DE CHRISTELIJKE TIJDVERDRIJVER, OF GEESTELIJK RAADSELBOEK; BESTAANDE *In 90 Curieuze Raadseltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met derzelve Schriftuurplaatsen aangewezen.* Zeer stichtelijk bijeen verzameld voor de Jeugd, en alle Christelijke personen zeer nut en dienstbaar. *Vermeerderd en verbeterd door G. F. TE DEVENTER,* Gedrukt bij P. DE LANGE, Boekdrukker aan de Nieuwe Markt. [rond 1840]

UB Utrecht: B oct 2861 (= Academia Rheno Traiectina?) (online beschikbaar)

UB Utrecht: B oct 2460 *CLXXIX* 10

Het Drents Archief te Assen bezit een exemplaar omschreven als "Frede, Gerrit: De Christelijke tijdverdrijver, of geestelijk raadselboek enz. Deventer, De Lange; z. jr. (c. 1820)" (in het item: Toegang 0598.01 *Lijst van boeken, behorend tot de Winsingh-hof te Roden*), dat vermoedelijk één van de twee bovenstaande uitgaven betreft.

De Christelijke Tijdverdrijver, OF GEESTELIJK RAADSELBOEK, BESTAANDE IN NEGENTIG CURIEUSE RAADSELTJES, UIT HET OUDE EN NIEUWE TESTAMENT, MET DERZELVER SCHRIFTUURPLAATSEN AANGEWEEZEN. *zeer stichtelijk bijeenverzameld voor de jeugd en alle Christelijke personen, zeer nut en dienstbaar.* Vermeerderd en verbeterd door G. F. DEVENTER, FIRMA WED. P. DE LANGE. [3e kwart 19e eeuw]

UB Groningen: WIJCHERS Wb 6 45

Tresoar: Pa 605 (online beschikbaar)

GEESTELYK RAADSELBOEK, *Bestaande In 90 Curieuze Raazeltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met haar Schrifuurplaatsen aangewezen.* Zeer stigtelyk by een verzameld voor de jeugd, en alle Christelyke Persoonen Zeer nut en dienstbaar. Vermeerderd en verbeterd door C. F. Te VENLO by de Weduw H. Bontamps, Te GELDER by F. en C. Bontamps. 1791. [voorbericht van Gerrst Frede.]

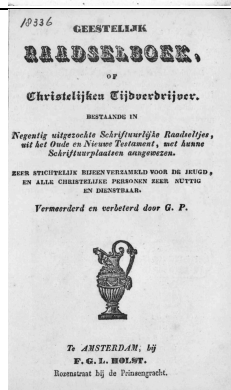
UB Leiden: BKNOOG 333 (online beschikbaar)

UB Tilburg: CBC TFH A 8128

GEESTELIJK RAADSELBOEK, of *Christelijken Tydverdrijver.* BESTAANDE IN *Negentig uitgezochte Schrifuurlijke Raadseltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met hare Schrifuurplaatsen aangewezen.* ZEER STICHTELIJK BIJEEN VERZAMELD VOOR DE JEUGD, EN ALLE CHRISTELIJKE PERSONEN ZEER NUTTIG EN DIENSTBAAR. *Vermeerderd en verbeterd door G. P. Te AMSTERDAM, bij F. G. L. HOLST.* Rozenstraat bij de Prinsengracht, No. 1. [ca. 184X]

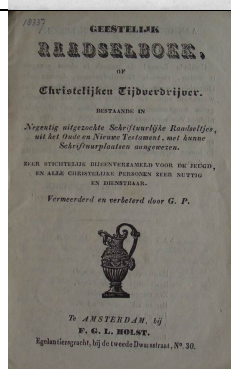
SB Haarlem: OK2 Raa (online beschikbaar)

GEESTELIJK RAADSELBOEK, of *Christelijken Tydverdrijver.* BESTAANDE IN *Negentig uitgezochte Schrifuurlijke Raadseltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met hunne Schrifuurplaatsen aangewezen.* ZEER STICHTELIJK BIJEEN VERZAMELD VOOR DE JEUGD, EN ALLE CHRISTELIJKE PERSONEN ZEER NUTTIG EN DIENSTBAAR. *Vermeerderd en verbeterd door G. P. Te AMSTERDAM, bij F. G. L. HOLST.* Rozenstraat bij de Prinsengracht. [tussen 1841 en 1864]

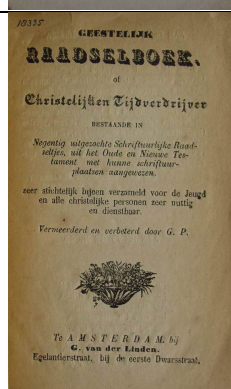
UB Amsterdam: UBM: Br. R w 2 (online beschikbaar)

UB Leiden: BKNOOG 336 (online beschikbaar)

GEESTELIJK RAADSELBOEK, of *Christelijken Tydverdrijver.* BESTAANDE IN *Negentig uitgezochte Schrifuurlijke Raadseltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament, met hunne Schrifuurplaatsen aangewezen.* ZEER STICHTELIJK BIJEENVERZAMELD VOOR DE JEUGD, EN ALLE CHRISTELIJKE PERSONEN ZEER NUTTIG EN DIENSTBAAR. *Vermeerderd en verbeterd door G. P. Te AMSTERDAM, bij F. G. L. HOLST.* Egelantiersgracht, bij de tweede Dwarsstraat, No. 30. [tussen 1841 en 1864]

UB Leiden: BKNOOG 337 (online beschikbaar)

GEESTELIJK RAADSELBOEK, of *Christelijken Tydverdrijver* BESTAANDE IN *Negentig uitgezochte Schrifuurlijke Raadseltjes, uit het Oude en Nieuwe Testament met hunne schrifuurplaatsen aangewezen.* zeer stichtelijk bijeen verzameld voor de Jeugd, en alle christelijke personen zeer nuttig en dienstbaar. *Vermeerderd en verbeterd door G. P. Te AMSTERDAM.* bij G. van der Linden. Egelantierstraat, bij de eerste Dwarsstraat. [ca. 1870]

KB: KW 32 F 55 (online beschikbaar)

UB Leiden: BKNOOG 335 (online beschikbaar)

UB Amsterdam: UBM: Obr. 4082

Uitgaven op klein formaat, met schriftuurlijke raadsels

	<p>Bloem-hofje of het Stichtelyke RAADSELBOEKJE, Inhoudende veele Geestelyke RAADZELEN. Te GRONINGEN. By Lucas van Colenbergh, Drukker en Boekverkoper in de Oude Boteringe-straat, in Calvinus. [drukker werkzaam tussen 1728 en 1749]</p>
	<p>KB: KW 174 K 55: 1 (online beschikbaar)</p>
	<p>BLOEM-HOFJE, Of het Stigtelyk RAATSSEL-BOEKJE, Inhoudende veele Raatselen, Vermeerdert met verscheyde LEVER-RYMKENS. Gedrukt voor de Lief-hebbers.</p>
	<p>Streekarchief Midden-Holland: 507 C 16: 13 UB Gent: BIB.ACC.012668/32 Staatsbibliothek Berlijn: 13 in: Oz 78 [ca. 1739]</p>
	<p>Het Nieuwe BLOEM-THUINTJE, Beplant met diversze en aangename RAADZELS Met derzelver UITLEGGINGEN: Zoo tot vermaaklyk als Leerzaam Tydverdryf t'zaamen gevoeg voor de Jonge Jeugd, Gedrukt voor de Liefhebbers van Raatselen.</p>
	<p>SB Haarlem: 88 F 29: 17</p>
	<p>SCHRIFTUURLYKE RAADSELEN, Uyt het Oude en Nieuwe Testament. Gedrukt voor de Liefhebbers van Raadselen. [ca. 1766]</p>
	<p>SB Haarlem: 88 F 29: 9</p>

Recycling van titelprenten

Het nieuw geestelyk blomhofje, ofte schriftuurlyk raatsel-boekje, ca. 1712 (zie bibliografie)

De nieuwe Klein Jan, of de vermakelyke tyd-verdryver. (KB: KW 5 C 23)

Geraadpleegde literatuur

- Bolte, J. 1910. Eine Rätselsammlung aus dem Jahre 1644. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 20. 81-82. (over een blad met 26 voornamelijk religieuze raadsels)
- Brinkman, H., & Schenkel, J. 1999. *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*. Hilversum. (verzamelhandschrift uit ca. 1410)
- Domanowski, A. 2013. *Die Joca Monachorum als zentrale Quelle der deutschen Rätsel- und Scherzfragen-tradition vom Mittelalter bis in die früher Neuzeit*. (dissertatie Westfälische Wilhelms-Universität Münster) (digitale editie: <https://d-nb.info/1154854612/34>)
- Emerson, O. F. 1906. Legends of Cain, Especially in Old and Middle English. *PMLA* 21:4: 831-929
- Govers, M. et al. 1994. *Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 837-845*. Hilversum. (verzamelhandschrift uit ca. 1460 dat zes Nederlandstalige raadsels in dichtvorm bevat)
- Henderson, G. 1961. Cain's Jaw-Bone. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 24:1/2: 108-114.
- Köhler, R. 1900. *Kleinere Schriften zur neueren Litteraturgeschichte, Volkskunde und Wortforschung*. Berlin.
- Kuiper, W. 2011. Diplomatische editie van handschrift UB Gent 444, *Vander vrouwen heimelijcheit*. (digitale editie: http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Vrouwen_heimelijcheit/Gent_444_diplomatisch.pdf)
- Lieftinck, G. I. 1952. Drie handschriften uit de Librije van de abdij van Sint Bernards opt Schelt (Brussel, K.B. 19545, 19546 en Kon. Ned. Akad. v. Wetensch. XXIV). *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 69-70: 1-30. (over de rijmspreuken in de marginalia)
- Lyna, 1922. Onuitgegeven Refereinen (Brussel Hs. II, 11). *Revue belge de philologie et d'histoire* 1: 293-302.
- Ohlert, K. 1886. *Rätsel und Gesellschaftsspiele der alten Griechen*. Berlin.
- Reusner, N. 1602. *Ænigmatographia sine sylloge ænigmatvm et griphorvm conuualium*. Frankfurt.
- Roos, M. 2018. *Vijf raadselboekjes uit de 18e eeuw en Een nyeu chuft-boecxken*. (met verdere bibliografie van raadselboeken) (www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Renaissance/MartiRoosRaadselboekjes.pdf)
- Roos, M. 2019. *Genoegelycke Geraetselen uit Den Hof der Liefde*. (met verdere bibliografie van raadselboeken) (www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Renaissance/Facsimiles/HofDerLiefde1728/GenoegelyckeRaadselsHofderLiefde.pdf)
- Schechter, S. 1890. The Riddles of Solomon in Rabbinic Literature. *Folk-Lore* I: 348-358.
- Suchier, W. 1910. *L'enfant sage (Das Gespräch des Kaisers Hadrian mit dem klugen Kinde Epitus)*. Dresden.
- Suchier, W. 1955. *Das mittellateinische Gespräch Adrian und Epictitus nebst verwandten Texten (Joca Monachorum)*. Tübingen.
- Taylor, A. 1938. A Seventeenth Century Collection of Biblical Riddles. *Volkskundliche Ernte Hugo Hepding dargebracht am 7. September 1938. Giessener Beiträge zur deutschen Philologie* 60: 239-249. (over een blad met 37 religieuze raadsels)
- Taylor, A. 1948. *The Literary Riddle before 1600*. Berkeley.
- Tupper, F. 1903. The Holme Riddles (Ms. Harl. 1960). *PMLA* 18:2: 211-271.
- Tupper, F. (ed.). 1910. *The Riddles of the Exeter Book with introduction, notes, and glossary*. Boston.
- Willems, J. F. 1841. Oude raedsels. *Belgisch Museum* 5: 99-102; 462. (uit het *Geraardsbergse handschrift*)

Gentse Almanakken

Nederlandschen Sterre-kycker ofte Almanach Voor het Iaer ons Heeren Jesu Christi M. DCC. X. *Promptelijck ghecalculeert op den Meridiaen van Ghendt*, door Mr. Ian van Waereghem, Astronomus. Te Ghendt, By d'Erfghenamen van Maximiliaen Graet, in den Enghel, 1703.

UB Gent: G. 643 (zie ook de jaren 1706, 1713, 1714, 1715, 1716)

Almanach Ofte Oprechten Nederlandschen Hemel-meter Voor het Jaer ons Heeren Jesu Christi M. DC. XCIX. Ghemaect ende ghecalculeert op den Meridiaen der vermaerde Stadt Ghendt, Ende d'Omliggende Steden ende Landen, Door Mr. Daniel Montanus Astrologant, ende P. B. Zynde het XV. *Werck sijnder Ephemeridium*. Te Ghendt, By Michiel Maes, Ghezworen Stadtsdrucker, in't Groen Cruys, 1698.

UB Gent: G. 651 (zie ook de jaren 1699, 1700, 1701, 1725)

oprechten Ian WaeregeMsChe tYDt-WYsInghe. ASTROLOGANT OFTE ALMANACH Voor het Iaer ons Heeren M. D. CC. XXVI. Gemackt ende gecalculeert op de Meridiaen van GHENDT, En d'omliggende Landen. Tot GHENDT, by Cornelis MEYER, op d'Hoogpoorte in 't gekroont Sweird.

UB Gent: G. 654 (in convoluut met andere almanakken)

Schriftuurlijke raadsels

Cain en Abel

Leeuwenkamp 17XX: A5r: Raad. Mijn Vader won mijn te vooren, Eer hy self was gewonnen of gebooren, mijn Moeder ick segh u op dit pas, droegh mijn eer sy selfs gedragen was, Noch weet ick hoemen 't verdroegh, doen men de sesde part van de Wereld versloegh, noch ben ick de selfde Man, die mijn Groot-moeder de Maeghdom nam?

Antw. De drie eerste vragen, is Cain, zijnde de eerste Soone van Adam, Adam en was niet gebooren, maar gemaect, hy was oock niet gewonnen, want hy heeft geen Vader gehad, Eva, en was niet gedragen: want sy en hadde geen Moeder gehad. Als Cain zijn Broeder Abel doodt sloegh waren daar geen meer, dan ses Menschen in de Werelt, waar in doen de Werelt bestond, Abel is de eerste geweest, die in de buyck der Aarden is ingegaan, welck zijn Groot-Moeder was, Genesis 4.

Christelijken Tijd-verdryver 1752: A2v: Raad Mijn Vader won mijn te vooren, Eer hy zelfs was gewonnen of gebooren: Mijn Moeder ik zeg u zeker en ras, Die droeg mijn eer zy selfs gedragen was; Nog weet ik hoe men 't verdroeg, Doen men de vierde-part van de Wereld versloeg; Nog ben ik de zelfde Man, Die mijn Groot-moeder de Maagdom benam?

Antw. De drie eerste vragen is Cain, zijnde d'eerste Zoon van Adam en Eva; Adam was noyt gewonnen nog gebooren, maar gemaakt: Eva en was noyt gedragen, want die heeft geen Moeder gehad: Als Cain Abel dood sloeg, waeren 'er maar 4 Menschen in de Wereld Het vierde is Abel, dien d'eerste is geweest, die in den Buyck der Aarden is in-gegaan, welk zijn Groot-moeder was, Gen. 4.

Het raadsel over Cain en Abel is in deze vorm al bekend in het Nederlands sinds de 14e eeuw. In de middeleeuwse handschriften wordt geen oplossing gegeven, pas de schriftuurlijke raadselboekjes leggen het raadsel expliciet uit. Het raadsel is ook niet aanwezig in de drukken van het *Bloemhofje*; pas Leeuwenkamp introduceert het raadsel in zijn *Christelijcken Tyd-verdryver*, en het is gehandhaafd in alle volgende drukken.

Het raadsel was internationaal bekend. De verschillende motieven: het kind dat wordt geboren voor zijn ouders; het doodslaan van een kwart van de wereldbevolking; en het ontmaagden van de grootmoeder, komen ook als zelfstandige vragen voor.

Met de grootmoeder is de aarde bedoeld. Adam was immers uit aarde geschapen, en zodoende was de aarde diens moeder, en grootmoeder van Cain en Abel. Het ontmaagden heeft betrekking op de begrafenis van Abel, die de eerste mens was die stierf en door Cain in de aarde werd begraven.

Bij de zes mensen zijn wellicht ook de vrouwen van Cain en Abel meegeteld; traditioneel is er slechts sprake van vier mensen, zoals ook in de latere drukken.

Toen het middeleeuwse raadsel (zonder oplossing) in 1841 werd gepubliceerd door Blommaert in zijn verzameling *Oudvlaemsche Gedichten* vroeg de letterkundige Serrure zich nog af of de oplossing misschien *erfzonde* was (*Kunst en letterblad* 1842: 56). Willems publiceerde het raadsel (uit het Geraardbergse handschrift) in het tijdschrift *Belgisch Museum* 1841: 100, en gaf als oplossing (in de nalezing op pagina 462): Raedsel III ziet op *Cain*, wiens vader en moeder niet gewonnen of geboren waren. Hy was de eerste ontginner van zyne grootmoeder de aarde, en versloeg zyn broeder Abel, een der vier eerste menschen.

Overigens noemt Braekman (1985: 12-13) nog een vijfde handschrift waarin dit raadsel staat, en dat aanwezig is in Rotterdam, Leeskabinet III 470.

Het raadsel in Middeleeuwse handschriften

Marginalia Hs. Brussel 19546, eerste helft 14e eeuw (ed. Lieftinck 1952: 1-30): Miin vader wan mi hier te voren: / Eer hi ghewonnen was ochte gheboren / miin moder gheloeft mi das: / droech mi eer si gheboren was: / Ende ic was oec die selue man: / die mire oudermoder magdom nam: / Ende ic was oec hoe ict verdroech: / die tfirendeel vander werelt versloech:

Der vrouwen heimeelijcheit, begin 15e eeuw (ed. Kuiper 2011): Miin vader wan mi hier te voren / Eer hi ghewonnen was of gheboren / Miin moeder droech mj zijt zeker das / Eer dat soe ghedreghen was / Oec wasic die selue man / Die mier ouder moeder dmaechdom nam / Nv vragic elken die mj aen siet / Oft hi minen name kent yet.

Hulthemse handschrift, ca. 1410 (ed. Brinkman & Schenkel 1999: 734): Mijn vader wan mi hier te voren / Eer hi ghewonnen was ofte gheboren / Ende ouer waer sijt seker das / Mijn moeder droech mi eer si geboren was / Ende oec wasic eer ict verdroech / Die tfieren deel vander versloech / Oec wasic die selue man / Die mer ouder moeder maghdom nam.

Geraardsbergse handschrift, 1460 (ed. Govers 1994: 44): Gheraetsel / Mijn vader wan mi hier te voren / Eer hi ghewonnen was of gheboren / So dede mijn moeder sijt seker das / Drouch mi eer soe ghedreghen was / Ic ben oec de selue man / Die mier ouder moeder maeghdom nam / Oec ben ic die niet en verdrouch / Die tvierendeel wander weerelt verslouch / Nu vraghic elken die dit aensiet / Of hi minen name mach weten yet.

Internationale varianten

DFMA 8: Je fus nez avant mon pere / Et engendré avant ma mere, / Et ay occis le quart du monde / Ainsi qu'il gist' a la reonde, / Et si despuceyay ma taye. / Or pensez se c'est chose vraie – Ce fut trouvé et dit pour Cayn, qui par envie tua son frere Abel.

Zie ook *Genoegelycke geraetselen uit Den Hof der Liefde* № 89.

DJ № 47: Demaunde. what was he that was begoten or his fader, and borne or his moder, and had the maydenhede of his beldame. Re. That was Abell. DJ № 46: Demaunde what was he that slewe the fourth parte of the worlde. Re. Cayne whan that he slewe his broder abell in the whiche tyme was but foure persones in the worlde.

MR: The 61. Riddle. What was he that was begotten ere his father, borne ere his mother, and had the maidenhead of his grandame. Solution. It is Abell, for Adam his father was not begotten, nor Eue his mother was not borne, and he was the first that was buried in the earth his grandame.

Straßburger Räthselbuch (ed. Butsch): 322. Rot. Ers war nie geborn von weybs leip, vnd leyt begraben in seiner mutter leip, vnd nam sein son seiner altmutter den magthum. Ant. adam ist von keinem weip sondern von der erden kommen, darein er auch begraben wardt vnd nam sein son abel seiner altmutter den magthum, das ist die erdt darin er als der erst gestorben mensch begraben ist.

Individuele vragen

Raedtsel-boecxken 1598: A7v: *Raedt*. Wie worde gheboren voor sijn Vader, ende sloech het vierendeel van de Weerelt doodt. Ant. Cain, die sijnen Broeder vermoorde door haet en nijdt. Daerom schout nijdichey.

Aenigmata moralia 1604: 12: Frag. Wer ward geboren, ehe sein Vatter, vnd war so starck das er mit eigener hand das vierte theil der Menschen zu todt schlug. a. Cain, vnd als er seinen Bruder Abel todt schlug, da lebten jhrer nur vier in der Welt.

Samuel van Huls, *Ms.*: Cain is voor vader en moeder geboren.

Haerlemsche eerlycke uren 1663: 46: Wie is eer geboren als sijn Vader? Antw. Cain: Want sijn Vaeder noyt geboren, maer uyt een Klomp Aerde geschapen is.

Haerlemsche eerlycke uren 1663: 46: Segt my, wie heeft eerder de Borsten als sijn Moeder gesoogen? Antw. Cain: Vermidts sijn Moeder Eva uyt Adams Ribbe was.

Joca monachorum, 12/13e eeuw (ed. Suchier 1955: 134): D: Quis fuit natus ante patrem et matrem? M: Caym, Abel.

Straßburger Räthselbuch (ed. Butsch): 276. Ein Frag. Wer geboren sey ee dann sein vatter vnd mutter. Ant. Adamskinder.

Rätzeln 1644 (ed. Bolte 1910: 82): 20. Wer ist ehe geboren dann sein Vatter vnd hat die Brüst ehe gesogen als seine Mutter? Cain vnd Abel.

Samuel van Huls, *Ms.*: Cain doode het vierendeel van de werelt, so sijn Broeder Abel.

Nederlantschen hemel-meter 1698 (september): 41. Wie heeft in eenen slagh verslaghen / Het derde deel der menschen? XLI. Cain, als hy synen Broeder Abel verslaghen heeft. Men leest in d'heylyghe Schrifture niet meer menschen inde wereltd alsdan gheweest t'hebben, als Adam, Eva, Cain, & Abel. Gen. 4. v. 8

Nederlantschen hemel-meter 1700 (januari): II. Raedtsel. Wie heeft het derde deel der menschen neergevelt / Op eenen dagh, dat heel de wereltd was ontstelt? 2. Cain, die synen broeder Abel vermoort heeft.

Straßburger Räthselbuch (ed. Butsch): 284. Ein frag. Welcher Mensch hat ein gantz vierteill der welt getödt oder vmbracht. Ant. Chayn erschlug seinen bruder Abel, daruon lebt nyemandt dann sie zwen vnd jr eltern Adam vnd Eua.

Holme riddles, *Ms.* midden 17e eeuw (ed. Tupper 1903 № 6): Q. what one man was that that slew at once the forth part of the world A. caine that slew his brother when there was but 4 persons in the world.

Joca monachorum, 8e eeuw (ed. Suchier 1955: 108): Qui habiam suam deviolavit virginem? Abel terra.

Joca monachorum, 13e eeuw (ed. Suchier 1955: 124): Quis avam suam virginem inviolavit? Cain terram.

Joca monachorum, 15e eeuw (ed. Suchier 1955: 124): Qui a[viam] suam virginem violavit? R. Cain occidit fratrem suum Abel, qui in terra positus est; ipse eam violavit.

Ongeboren gestorven, geboren en niet gestorven, tweemaal gestorven

Bloem-hoffje 1683: A4r: Raedt. Wat Mensche is niet in de werelt gebooren geweest, en heefter nochtans in geleeft?

Antw. Adam, de eerste Mensche is gemaect, en niet gebooren.

Bloem-hoffje 1683: A4v: Raedt. Wat Vrouwe is Ongebooren gestorven?

Antw. Eva, want die is niet ghebooren, maer van Adams Ribbe geschapen, en eyndelijck gestorven, Genes. 2.

Haarlemse eerlycke uren 1663: 46: Twee zijnder, d'een is gestorven en niet gebooren, d'een is gebooren en niet gestorven? Antw. Adam storf, was noyt gebooren: Enoch gebooren, voer levendich ten Hemel.

Nederlantschen hemel-meter 1699 (januari): *Wie zynder noyt ghebooren, / Die twee-mael hebben hun leven verloren?* Adam is van aerde ghemaect, ende Eva uyt een ribbe van Adam: twee-mael zyn sy ghestorven, eens door de doot-sonde, ende daer naer door hun lichamelijcke doot.

Joca monachorum, 8e eeuw (ed. Suchier 1955: 108): Qui est mortuus et non est natus? Adam.

Rätzeln 1644 (ed. Bolte 1910: 82): 17. Wer ist gestorben vnd ist nicht geboren? Adam vnd Eva.

Leeuwenkamp 17XX: A2v: Raad. Een schoon Creatuyr, / had een Man, al eer sy Oud was een Uyr, / teelden veele Kinders eerbaar, / en stierf eer sy gebooren waar?

Antw. Eva, die hadde een Man soo haast als sy gemaakt was, Genesis 2.

Zie Bismark 2007: 95 voor oudere Duitse varianten, en *Vijf raadselboekjes uit de 18e eeuw* № 2 voor Nederlandse varianten.

Straßburger Räthselbuch (ed. Butsch): 304: Ratt. Ein junckfraw noch nit eins tags alt, nam ein man gar schön vnd wolgestalt, ee dann vergieng ein jar sie jm ein kindt gebar, vnd starb ee dann sie ward geborn, vnd kompt wider noch vber morn. Ant. Eua.

Bloem-Hoffje 1683: A2r: Raedt. Welkers Vrouwe is gebooren, en niet gestorven, noch begraven?

Antw. Loths Huysvrouw, want die is verandert in een Soutsteen, Genes. 19: 26.

Nederlantschen Sterre-kycker 1706: XLI. Raetsel. Wiens Vrouw is noyt ghestorven of begraven. 41. De Vrouw van Loth verandert in eenen Soutsteen, is niet ghestorven als andere Vrouwen.

Rätzeln 1644 (ed. Bolte 1910: 83): 22. Wer ist geboren vnd nicht gestorben, ist noch auff der Welt vnd lebt nicht? Des Loths Frau, die bey Sodoma vnd Gomorra zur Salzsäul worden ist.

Het raadsel over de vrouw van Lot is elders enigszins anders ingekleed:

Joca monachorum, 15e eeuw (ed. Suchier 1955: 16): A. Quis fuit natus et mortuus et caro eius numquam putruit? E. Uxor Loth in statuam salis conversa.

Straßburger Räthselbuch (ed. Butsch): 273. Ein frag. Welcher sündigist mensch gestorben vnd nit erfault sey. Ant. die haussfraw Loths wardt in ein saltz sull verwandelt.

Leeuwenkamp 17XX: B3r: Raad. Wien is tweemaal gestorven en begraven?

Antw. Lazarus: die de Heere Christus van den Dooden opwekten, naer dat hy drie dagen in het Graf gelegen hadde.

Nederlantschen sterre-kycker 1714: XXXIII. Raedtsel. Wie is maer eens ghebooren, / En 't leven twee mael verloren? 33. Lazarus.

Joca monachorum, 13e eeuw (ed. Suchier 1955: 125): Quis semel natus et bis mortuus? Lazarus.

Rätzeln 1644 (ed. Bolte 1910: 82): 19. Wer ist einmal geboren vnd zweymal gestorben? Der Lazarus von Bethania vnd der Wittwen Sohn von Naim.

Doortocht door de Rode Zee

Leeuwenkamp 17XX: A2r: Raad. Het was eenen houten Sleutel sterck / een water-slodt een wonder werck / de Jagers quamen heel in Ly / en die gejaagt wierden gants vry / en bly.

Antw. Als Godt de kindren Israëls door het Roode Meyr leyde, en van Pharao vervolgt wierden / Exodi 14:21.

Bekend uit de laat-Byzantijnse literatuur (11e eeuw): Ohlert 1886: 155: Holz ist der Schlüssel, Wasser ist die Kette / Der Hase wurde ausgelöst, der Jäger wurde gefangen. – Das Wasser ist das rote Meer, der hölzerne Schlüssel der Stab Moses', der Jäger Pharao.

Brussel Ms. II 119, 16e eeuw (ed. Mone 1838: 265): Den stok was de sloter (= sleutel), / het water was de kist, / den jager verdrong / ende het wilt ontspronk. R. Moyses en Pharao in de roode zee.

Reusner, *Aenigmatographia* 1599: 175: Es ist ein Wasserschloß sehr groß, / Welches ein hu^ltzern Schlu^sssel auffschloß. / Der Ja^eger wurde darin gefangen, / Das Wild ist frey hindurch gangen.

Rätzeln 1644 (ed. Bolte 1910: 82): 14. Was ist das: Das Wasser war das Schloß, das Holtz war der Schlüssel, der Jäger jagt das Gewild, das Gewild das war entgangen, vnd der Jäger ward gefangen? Das ist Moses, als er mit seinem Stab in das Meer schlug, da zertheilete es sich von einanderen, daß er vnd die Kinder Israel trockenens fuß haben durchziehen können, Pharao, aber, der jhnen nachjaget, mit seinem gantzen Kriegßheer darinnen ertruncken ist.

Lots dochters

Leeuwenkamp 17XX: B1r: Raad. Mijn Vader was ook mijn Groot-Vader, mijn Moeder was oock mijn Suster, mijn Suster was ook mijn Moeders Suster, en ook mijn Moeye, mijn Broeder was ook mijn Moeders Broeder, en mijn Oom.

Antw. Loth besliep beyde sijn Dochters, en genereerde by yder een Zoon, Moab en Ammon, Genesis 19.

Bekend uit de middeleeuwse rabbijnse literatuur: Schechter 1890: 354: A woman said to her son, thy father is my father, and thy grandfather my husband; thou art my son, and I am thy sister. – It was the daughter of Lot who spake thus to her son. Het raadsel is ook opgenomen onder de raadsels van het *Exeter Book*, een handschrift uit de 10e eeuw (raadsel 47, zie Tupper 1910).

Samuel van Huls, *Ms.*: Loths dochter seij tegen haer soon: mijn vader is uw vader, mijn vader is uw grootvader; ik ben uw moeder; nochtans sijt ghij mijn broeder.

Samuel van Huls, *Ms.*: Huls: Loths dochters beschreijden bij 't graft haer vaders doot aldus: och hier leijt ons moeders en onse man, ende onse ende onser kinderen vader.

Sweerts, *Koddige opschriften* 1682: 35: Raadsel. / Wonder boven wonder, / Hier leyt begraven onder, / Mijn Vader en dyn Vader. / En onzer beider kinder Vader, / Mijn Man en dyn Man, / En onzer beider Moeder Man, / En was doch maar een Man.

Reusner, *Ænigmatographia* 1602: 353: Epithaphivm. Wunder vber Wunder / Hier ligt begraben vnder / Mein Vatter vnd dein Vatter, / Und vnser beider Kinder Vatter, / Mein Mann vnd dein Mann / Und vnser beider Mutter Mann, / Und ist doch nur ein Mann.

Holme riddles, Ms. midden 17e eeuw (ed. Tupper 1903 № 10): Q. 2 sisters standing on a tombe thus bewaled the dead ther in alas here lys our mothers husbant our husband our childrens father & our father how can this bee A. it is ment lots daughters on the tombe of ther father.

Rätzeln 1644 (ed. Bolte 1910: 83): 21. Welche Schwestern haben jhre Brüder geboren? Des Loths Töchter.

Jonas in de walvis

Leeuwenkamp 17XX: B2r: Raad. Het Graf dat At, / die daer in sat die Badt, / het graf dat leefde, / die daer in sat die beefde?

Antw. Den Walvisch At, en Jonas Badt, den Walvisch leefde, en Jonas beefde, Jona 2.

Bekend uit de middeleeuwse rabbijnse literatuur: Schechter 1890: 355: The dead lived, the grave moves, and the dead prays: what is that? – The dead one was Jonah; the moving grave, the fish; Jonah was also the one that prayed.

Brussel Ms. II 119, 16e eeuw (ed. Mone 1838: 265): Het graf dat at, / die daer in sat, bat, / het graf dat beefde (lees: leefde), / die daer in sat beefde. R. Jonas in den walvis.

Samuel van Huls, *Ms.*: *Jonas in de walvis* / 't graf dat at / Die d'er in sat bad / 't graf dat leefde / Die der in sat beefde. *Ra.*

Achterklap 1704: 104, 107: XIX. Het graf dat leefde, / Den Dooden beefde: / Het graf dat dronck, en at, / Daer den Dooden in begraven sat. – 19. Den Walvis, daer *Jonas* in als begraven was, die leefde.

Tydt-wysinghe 1726 (maart): XI. *Raetsel*. Het Graf dat leefde,, Den dooden beefde, / Het Graf dat at,, Den dooden badt. – 11. Jonas in den buyck van den Walvisch.

Bileams ezel

Leeuwenkamp 17XX: A6v: Raad. Die niet en sprack door Godts Geest, / en niet en sondigd' int minst noch meest, / de vraeg is desen, / of die ook sal zaligh wesen?

Antw. Neen, want het was de Ezelinne Biliams, Num. 22.

Brussel Ms. II 119, 16e eeuw (ed. Mone 1838: 265): Die noyt en sprack als door godts geest, / die niet en sondighde in't minst nog in't meest, / de vrage is dese: / conde hi salig wesen? Neen, want het selven was den esel van Balaam.

Samuel van Huls, *Ms.*: *Biliams esel* / Die noyt en sprac als door Gods Geest. / Noch sondighde in 't minst noch meest. / De vraeg is dese / Of die sal zaligh wesen. *Ra.*

Bloem-hoffe 1683: A3r: Raedt. Die niet en spreekct als door Godts Geest, en niet en sondicht in 't minst en meest, de Vraegh is midts desen, of die wel Zaligh kan wesen? Antw. Neen, want 't was Bileams Ezel.

Sweerts, *Koddige opschriften* III 1690: 46: Raadzel. / Die niet en sprak, dan door Gods geest, / En niet en zondigde, in 't minst noch meest: / De vraag is deze: / Of die zalig, of verdoemt zal wezen? / *Biliams Ezel*.

Nederlandschen sterre-kycker 1703: XXXXVI. Raedtsel. Die noyt en sprack, als door Godts geest, / Die noyt en sondighde in't minst oft in't meest, / Is de vrage van desen, / of hy oock sal saligh wesen? 46. Den Ezel van den valschen Propheet Balaam.

Bailliu, *Gulden raetsel-boeck* 1664: 58: Wie sprack'er door den geest / Met liefelijcke woorden, / Geen sond' in 't minst of meest / Van hem oock yemant hoorden? / Raedt, raedt, ey wilt niet gaen, / Leert, jonge Jeught, hier uyt; / Komt hy voor't Oordeel staen, / So is hy Christus bruyt. – Biliams Ezelinne. Numeri cap. 22. vs 38.

Abraham

Leeuwenkamp 17XX: A3v: Raad. Godt gaf een Gebodt en meendent niet, / het wiert volbracht en het geschiede niet?

Antw. Als God gebood, Abraham sijnen soone Isaack te offeren, Genesis 22: 12.

Nederlandschen sterre-kycker 1706: VIII. Raedtsel. Godt gaf een ghebodt, en hy meynde het niet, En het wiert volbrocht, en't geschiede niet. 8. Als Godt aen Abraham beval sijnen Sone Isaac te slachten. *Genesis* 22.

Joseph van Arimathea

Leeuwenkamp 17XX: A8r: Raad. de Zalige badt, d' Onzalige om de Zaligheydt, en de Onzalige gaf de Zalige de Zaligheydt?

Antw. Joseph van Arimathea, badt Pilatus om het Lichaam Christi, en Pilatus gaf hem het Lichaam Christi, Matt. 27.

Het in raadsel over Joseph van Arimathea, dat ook al was opgenomen in het *Clucht boecxken* (zie *Nieuwe raadselboekjes uit de 18e eeuw* № 27) en dat eveneens in de *Lusthof* (II, 238) staat, wordt hier in meer mystieke bewoordingen uitgedrukt; het is in deze vorm ook in het Duits ouder bekend:

Rätzeln 1644 (ed. Bolte 1910: 82): 15. Was ist das: Es kam der Gerechte zu dem Vngerechten vnd bat jhme, er solte jhm etwas schencken, da schenckte der vngerechte dem Gerechten etwas, das thewrer ist dann Himmel vnd Erden? – Das ist Joseph von Arimathia, als er den Leib des Herren, Christi zu begraben erlangte von dem vngerechten lichter Pontio Pilato.

Joseph (zoon van Jacob)

Bloemhofje of het stichtelyke raadselboekje 17XX: A8r: raad. Wie is 't die voor 't nagt-gesigt verkleent is, / en de hoogste verkoren, / wiens doot beweent is, / drie-en negentig jaar te voren?

antw. Joseph

Alleen deze uitgave heeft het raadselgedicht over Joseph zoals dat ook bij Mersch voorkomt.

Mersch, *Raetsel-boeck* 1593: 95: Dat Cliii. Raedtsel. Raet wie door t'nachtgesichte vercleent is, en hoogst vercoren / Wiens doot beweent is drie en tnegentich Jaer te vooren. 340286 [oplossing code: *ioseph*]

Superlatieven

Leeuwenkamp 17XX: B1v: Raad. Noch met goedt verstandt, / wien was de eerste en de konstigste Beeld-houwer die men oyt vant.

Antw. Godt de Heere, want die maekten uyt eenen Ribbe, 't Eerste en 't Schoonste Vrouwen-Beeldt datter geweest is, Genesis 2: 22.

Raetsel-boecxken 1598: B1r: Raedt. Welc is een van de grootste ende wonderlijkste werken Gods. Antvvoordt. Dat Godt de Heer veel Menschen gheschepen heeft, en dat die een den ander niet en ghelijckt?

Straßburger Räthselbuch (ed. Butsch): 30. Ein frag. Wölchs das gröst wunderwerck gottes sey. Antwort. Das er so vill menschen geschaffen hot vnd doch keins dem ander gleich is etc.

Leeuwenkamp 17XX: A5v: Raad. Dan noch op dit pas, / wien de eerste Kleermaker was?

Antw. God selve: want hy maakten Adam en Eva Rocken, Genesis 3: 12.

Achterklap 1704: 64: RAETSEL. Wie, en waer zijne gheweest / d'Eerste Klee-maeckers, soo men leest? – Godt, Adam, en Eva in het Aerts Paradys. Godt heeft hun rocken van vellen ghemaect, en sy hebben vygheblaederen aen een ghedrieght, om hun naecktheyt te bedecken.

Leeuwenkamp 17XX: A8r: Raad. Wien hebben het Wonderlijkste gesien van alle Menschen?

Antw. Noach met sijn Huysgesin, want die hebben de Eerste, en de Tweede Werelt gesien, Genesis 7: 8.

Nederlantschen hemel-meter 1699 (februari): Raet: Wie heeft meest ghesien van alle menschen? Noe: want hy heeft ghesien de oude, ende nieuwe wereldt, voor, en naer de Diluvie.

Leeuwenkamp 17XX: B1v: Raad. Wanneer heeft het Water op het hoogste geweest?

Antw. Doen Christus van Joannes gedoopt wierde, Math. 3: 15.

Brussel Ms. II 119, 16e eeuw (ed. Mone 1838: 266): Wanneer heeft het water ten hoogsten geweest? R. Als Christus gedoopt wiert.

Nederlantschen hemel-meter 1699 (december): Raet: VVanneer was 't water op't hoogste? Als Joannes baptista Christus ghedoopt heeft.

Nederlantschen sterre-kycker 1716: XXXIII. Raedtsel. Wanneer was het water op het hoogste? 33. Als Christus van Joannes gedoopt wiert.

Zijns gelijke

Leeuwenkamp 17XX: A2v: Raad. Wat ick u vrage, / Een Boer siet het alle dage, / Een Koning het selden siet, / maar Godt nimmer niet?

Antw. Een Boer siet zijns gelijcken al den dagh, / Een Koningh als het hem gebeuren magh, / maar Godt de Heer / nimmermeer, Daniel 4.

Dit raadsel was bijzonder populair: het is bekend in het Duits sinds de 15e eeuw, in het Nederlands sinds de 16e eeuw, en duikt ook op bij verschillende 17e-eeuwse schrijvers zoals Poirters, Van Huls, Bruno en Jonker. Het verband tussen dit raadsel en de bijbelaanduiding is niet zo duidelijk. Cf. Taylor № 1715-1720.

Brussel Ms. II 119, 16e eeuw (ed. Mone 1838: 267): Godt en siet het noyt, den Coninck selden, ein den buer alle daghe. R. Syns gelycke.

Poirters, *Masker* 1649: 111: Wat is dit? Godt en sagh het nimmermeer, eenen Boer siet het alle dagh, eenen Koninck als het ghebeuren magh. Sijns gelijck.

Samuel van Huls, *Ms.*: God sach sijns gelijk noijt. Een coninck selden. En de gemeene man altijd of dickwils. Bruno, *Mengel-moes* 1666: 357: RAEDTSEL. / Godt ziet het nimmermeer; de Koningen zien 't selden; Een boer ziet 't alle daeg; wil ick u d'orsaeck melden? / Godt hadt noyt sijns gelijck; een Koning heeft niet veel / Van sijns gelijcken, maer een Boer altijd een deel.

Jonker, *Bruidlofs gast* 1697: 364: Raatzel. 1. De Paus, en ziet het niet / Terwyl als hy gebiet, De Koning, ziet het an / Daar 't hem gebeuren kan, / De boer, by heg en haag / Die ziet het alle daag, / En onze opper heer / Die ziet het, nimmermeer. / *Antwoort, zyns gelyk.*

Nederlantschen hemel-meter 1699 (maart): Raet. Godt siet het noyt, de Koninghen selden, / En wy sien het alle daghen? Syns ghelijcken: want Godt is niemant ghelijck, de Koninghen sien selden malkanderen hun ghelijckx, en wy sien ons ghelijckx alle daghen.

Achterklap 1704: 66: KONINCKS RAETSEL. / Godt heeft het noyt ghesien, de Koningen sien 't selden, / Maer wy sien 't allen dagh; wat zult ghy daer van melden. – Sijns ghelijcke heeft Godt noyt ghesien. De Koningen sien selden malkanderen, maer wy sien ons ghelijcke, en onsen even Mensch allen dag.

Weimar Ms. Q 565, 15e eeuw (ed. Köhler 1900: 502): Rat was ist das! Got sieht sein nimer mer und weiss sein nicht und der konig siehts selten un der bauer siehts alle tag – Sprich also: got sieht keinen andern got mer, der konig sieht selten einen anderen konig, der bauer siehts alle tag, das ist, der bauer sieht alle tag einen andern bauern

Straßburger Räthselbuch (ed. Butsch): 23: Ein frag. was Gott nit hab, der Babst selten vnnd der gemeyn man deglich. Antwort. Gott hat kein der jm gleich oder vber yn ist etc.

Rätzeln 1644 (ed. Bolte 1910: 82): 10. Was ist das: Der Bawer siehst [!] alle tag, der Keyser siehst gar selten, vnd Gott kans gar nicht sehen? Seins gleichen.

Godsdienstige grappen

Brussel Ms. II 119, 16e eeuw (ed. Mone 1838: 266): Welk is het langste woort van de schrifture?

R. Alleluja, hetselve is dry ellen (LLL) lang.

Nederlantschen sterre-kycker 1713: XV. Raedtsel. Wat woordt heeft de Kerck in den Sanck, Het welke is dry ellen lanck? 15. Den Alleluia.

Nederlantschen sterre-kycker 1717: XII. Raedtsel. Wat woordt is'er dry ellen lanck? 12. Alleluia.

Brussel Ms. II 119, 16e eeuw (ed. Mone 1838: 266): Wanneer heeft het wijdwater de meeste cragt?

R. Als het bevrozen is.

Samuel van Huls, *Ms.*: Het wy-water is krachtichst, als het bevrozen is.

Brussel Ms. II 119, 16e eeuw (ed. Mone 1838: 266): Waermede is den tooren van s. Donaes gedeckt?

R. Nieversmede, andersindts soude men hem niet sien.

Nederlantschen hemel-meter 1701: IV. Raedtsel. Waer mede sijn te Ghendt de kercken al gedeckt, / Waer mé de Gentenaers oock meest van al geleckt? 4. De Kercken sijn nerghens mé ghedeckt, maer wel ghesloten van boven met schailien: want het ghene dat ghedeckt is, en kan men niet sien. Met tongen van menschen, en honden.

Achterklap 1704: 81: PASTORS RAETSEL. VVaer mede is ghedeckt den Pastors Huys, en Kerck? [...] Sy zijn nievers mede ghedeckt: want dat ghedeckt is, en kan men niet sien. Maer het Huys, en der Kercke dat is met schailien beleyt. [...]

Straßburger Räthselbuch (ed. Butsch): 199: Ein frag. womit die kirch gedeckt sey. Ant. sie ist nit gedeckt, wo sie gedeckt were, möcht man sie nit sehen.

Nederlantschen hemel-meter 1698 (september): 34. Wie steelt meest ontelbaer goet, / Die nochtans geen sond' en doet?

XXXIV. Godt Almachtigh die steelt al de Appelen ende Peeren die met nun stelen aende boomen hanghen.

Nederlantschen hemel-meter 1699 (april): Raet: Wie steelt meest van al, / Sonder iemandts ongeval? Godt: want die steelt al de appels, peeren en kriecken &c.

Nederlantschen sterre-kycker 1716: XVII. Raedtsel. Wie steelt'er doch het meeste van al, / En sonder iemandts ongeval? 17. Godt, want die steelt alle Kruyden.

Nederlantschen sterre-kycker 1715: VII. Raedtsel. Wie steelt op d'Aerde aldermeest, Die nochtans niemandt en vrees? 8. Godt stelt alle kruyden.

Nederlantschen hemel-meter 1725 (oktober): GERAEDTSEL. Godt Schepten Adam een groot man, / Seght ons hier eens de reden van.

ANTWOORDE. Godt heeft Adam eenen volkomen man geschapen, en niet een kleyn Kindt, om dat hy geen moeder hadde om hem te vaegen, want eenen man kan dat selver doen, daer een kleyn kindt in alles noodigh heeft eens anders hulpe.

Samuel van Huls verwoordt de grap niet als raedtsel maar als mop:

Samuel van Huls, *Ms.*: Jongetje van 6 jaer, hoorde seggen dat Adam d'eerste mensch geweest is, en schoot daer opin, seggende, dat kan niet zijn, hij moet een Moeder gehad hebben, want wie sow syn aers geveegt hebben.

Nederlantschen hemel-meter 1725 (december): GERAEDTSEL. Seght eens Leser op dit cas / Wie den ersten Dooden was?

ANTWOORDE. Een en Ezel, want volgens de Schriftuere Abel heeft synen Broeder Cain met het kaecksbeen van eenen Ezel doodt geslaghen vervolgens den Ezel moest eerst doodt zyn.

Het raedtsel refereert aan een middeleeuwse traditie dat Cain zijn broer Abel doodsloeg met het kaakbeen van een ezel. De bijbel laat zich hier niet over uit, en noemt enkel Samson die de Filistijnen versloeg met het kaakbeen van een ezel.

Hof der liefde 1728: 35: *vra.* Wie is eerst gestorven op dese weireld? *ant.* Den Ezel.